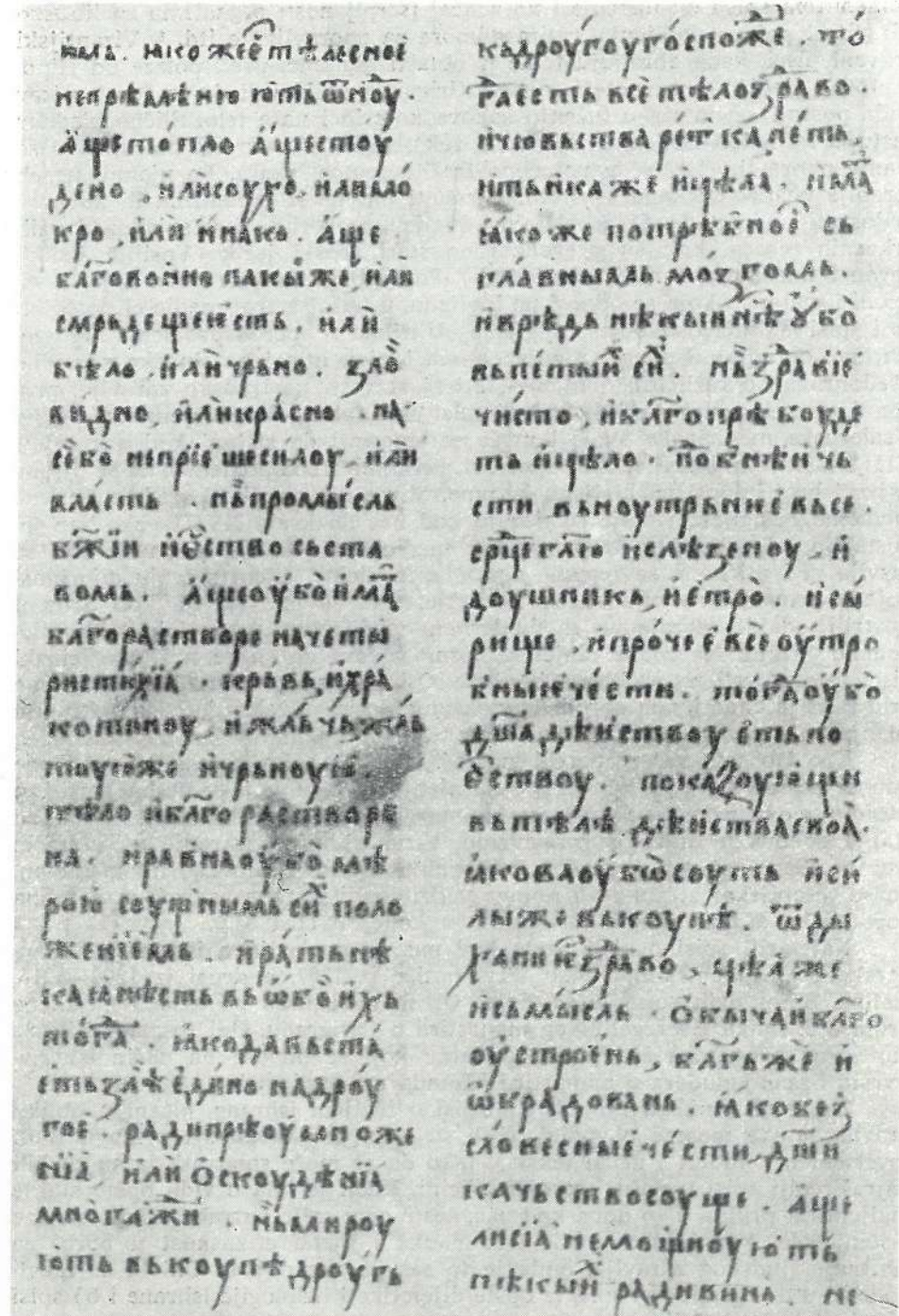

PREVENTIVNA MEDICINA KOD SRBA DO XVIII VEKA

Relja V. KATIC

Preventivna medicina razvijala se uporedo sa kurativnom. Zbog toga je njen naučni nivo uvek zavisio od nivoa na kome se nalazila medicinska nauka. Ovo gledište našlo je svoju potvrdu i u epohalnim otkrićima Pastera, koja su postavila temelje modernoj higijeni. Pri tome se mora ukazati na jednu činjenicu — otkriće aktivne imunopofilakse u prvo vreme zapostavilo je značaj nekih higijenskih mera, takođe važnih za borbu protiv zaraznih bolesti, kojima je u pretpasterovskoj medicini poklanjana osobita pažnja. Ali, ubrzo se uvidelo da je uspešna borba protiv zaraznih bolesti moguća samo onda kada se koriste sve higijenske mere. Ova činjenica je pokazala da svaka od njih predstavlja kariku u lancu ostalih mera koje se primenjuju u borbi protiv bolesti. Osim toga, zahvaljujući otkriću aktivne imunopofilakse, neka saznanja, stvarana na dugom empirijskom iskustvu, dobila su potvrdu i svoju naučnu zasnovanost. Ali ovo otkriće je, isto tako, pomoglo da se uvidi kako su mnoge mere, za koje su nekada ljudi verovali da ih mogu uspešno štititi od epidemija — nekorisne. Nemogućnost borbe protiv njih podsticala je ljude da razmišljaju kako da se zaštite. Zato je u antičkoj i srednjovekovnoj medicini i bilo mnogo spisa iz oblasti higijene. Oni su mnogo cenjeni, a samim tim i rado čitani. Slična situacija je i kod nas. Time se može objasniti i činjenica što je i kod nas od svih medicinskih spisa najviše bilo onih iz oblasti higijene.

Prva saznanja iz higijene kao nauke počela su prodirati kod Srba vrlo rano, i to sa bogoslovskim spisima, prevedenim sa grčkog za crkvene potrebe. Prema tome, ovo nisu bili nikakvi posebni spisi iz oblasti higijene, već isključivo bogoslovske sadržine, u kojima se uzgred ukazivalo na neka shvatanja o higijeni antičkih lekara. Ovo je sasvim razumljivo ako se polazi od toga da su shvatanja o higijeni antičkog sveta nastavila da se neguju i posle primanja hrišćanstva, pri čemu su neke probleme higijene obrađivali i crkveni pisci. Tako je na primer, poznato da je Kliment Aleksandrijski (umro 217. godine), jedan od najčuvenijih hrišćanskih pisaca II i III veka, u spisu Pedagog obradio u duhu antičke medicine sledeće probleme higijene: značaj higijene hrane (čl. 1), pića (čl. 2), obuće (čl. 11), kupanja i kupatila (čl. 5 i 9), sna (čl. 9) i gimnastike za zdravlje čoveka (čl. 10). Osim toga, u

Jestestvosloviye, rukopis XV veka (Univerzitetska biblioteka u Beogradu)

pomenutom spisu on ukazuje i na značaj iscrpljenosti organizma za ljudsko zdravlje i pojavu oboljenja, zatim odmora za oporavljanje itd. ¹. Vizantijski crkveni pisci, kada obrađuju teme iz oblasti higijene, uvek polaze od Hipokratovog gledišta o ravnoteži sokova. Grigorije Niski veli da je čovek zdrav kada postoji ravnoteža u lučenju sokova koje luči naše telo. Slično gledište zastupa i Diadoh Fotine u Epiru (V vek). Lečenjem uzroka bolesti ovo se stanje popravlja, i zato je potrebno tražiti pomoć lekara. Po njemu, uspeh terapije postiže se kada se štetni elementi uklone iz organizma ili kada se nedostaci nadoknade. O problemima higijene govori se i u spisima drugih crkvenih pisaca, koji su prevedeni na stari srpski jezik (Vasilije Veliki, Jovan Damaskin, Jakov Nazijanin itd.). Pored bogosloveskih spisa koji su sadržali i materiju koja se odnosi na higijenu, u našoj staroj medicini postojali su i spisi isključivo iz oblasti higijene². U njima se, pored problema higijene ishrane, obrađuju i druga pitanja: klima i njen uticaj na ljudsko zdravlje, predohrana od različitih oboljenja, uticaj starosti na ljudsko zdravlje, problemi mentalne higijene itd. Svi ovi spisi nastali su pod uticajem vizantijske i salernske medicinske škole i može se smatrati da su oni kod nas još u XIII i XIV veku bili u velikoj upotrebi. Pri tome treba pomenuti da se njihov najveći broj odnosi na higijenu ishrane. Shvatanja antičke i srednjovekovne medicine o higijeni i dalje se neguju kod nas do kraja XVIII veka, što je, uostalom, bio slučaj i sa evropskom medicinom. Od tog vremena ona se razvija pod uticajem savremene nemačke medicine, čijem razvoju doprinosi pojava nemačke racionalističke filozofije. Ona se prvo javlja kod Srba u Austriji, odakle se zajedno sa modernom medicinom, prenosi i u tek oslobođenu Srbiju. Navedene činjenice jasno govore da su se naši medicinski pisci interesovali za probleme higijene. Osim toga, spise iz oblasti higijene vrlo rado je čitao i sâm narod. To dokazuje da je on želeo da stekne što više znanja koja govore o čuvanju zdravlja.

Kao što smo već pomenuli, najveći broj tih spisa naše stare medicine odnosi se na higijenu ishrane. Objašnjenje za ovu pojavu treba tražiti u razvoju medicinske nauke. Prema humoralnoj medicini, zdravlje zavisi od stanja sokova u ljudskom organizmu, a na njihovo stvaranje utiče način ishrane. Stoga su oni mnogo interesovali i našu srednjovekovnu medicinu, pa su terapijskoj strani ovih pojava u fiziologiji ishrane posvećena posebna poglavlja u Hilendarskom medicinskom kodeksu (list 81).

Najstariji spisi ovakve vrste kod nas su poglavlja o ishrani u Hilendarskom i Studeničkom tipiku. Prvi potiče iz 1207, a drugi iz 1208—1216. godine. Autor ovih spisa je sv. Sava. On ih je napisao po ugledu na slične propise iz tipika Evergetitskog manastira u Carigradu. Oni su zanimljivi za nas samo zbog toga što sadrže podatke koji se odnose na način ishrane i vrstu hrane kaluđera u manastiru Hilendaru i Studenici.

Za nas su mnogo zanimljiviji spisi o higijeni ishrane, pisani u obliku pravila za sve mesece u godini. Njih su rado prepisivali svi pismeni ljudi (sveštenici, kaluđeri i učeni lekari), tako da se može smatrati da su to bili najrašireniji spisi u našoj staroj medicini. Kada se ima u vidu opšte stanje higijenskih prilika u to doba kod nas, česte epidemije i strahote koje su one pricinjavale, kao i nivo medicinske nauke i njena efikasnost u borbi za očuvanje ljudskog zdravlja, onda je to sasvim razumljivo. Oni bi se mogli podeliti u dve grupe: a) spisi iz opšte dijetetike i fiziologije ishrane i b) spisi iz specijalne dijetetike.

Najstariji poznati spis iz opšte dijetetike u našoj srednjovekovnoj medicini sačuvan je u Prizrenskom zborniku (XVI vek), koji se nalazio u Narodnoj biblioteci u Beogradu (br. R. 36). To je spis sa kraćim higijenskim propisima za sve mesece u godini, počev od septembra pa do avgusta. Pored uputstva za ishranu, on sadrži i druge higijenske savete koji se odnose na kupanje, spavanje itd. Tako se, na primer, u aprilu mesecu preporučuje često kupanje i izbegavanje svakog uzrujavanja. Za ishranu treba upotrebljavati sve vrste riba, povrća i jagnjetinu. Pošto se u mesecu maju stvara crna žuč i krv, treba jesti što više povrća, ujutro piti mleko i često uzimati laksancije. U mesecu junu se preporučuju zakiseljena jela, treba se često kupati i noge polivati hladnom vodom. U julu dolazi do oboljenja intestinalnog aparata. Ovo izaziva ishrana voćem. U avgustu treba se čuvati od hladne vode, jer se u tom mesecu najviše stvara žuč, pa se može dogoditi da se oboli od groznice. Ne treba jesti zelje i spavati posle podne. Mesec septembar predstavlja prekretnicu u klimatskom pogledu. Zato tada treba jesti topla jela. Preporučuje se živinsko meso i upotreba vina razblaženog vodom. U mesecu oktobru noć počinje da biva duža. Preporučuje se kuvano lišće praziluka, pečena riba i upotreba slatkog vina. U novembru dolazi do pojačanog stvaranja crne žuči i do umanjenja krvi. Zbog toga treba jesti kuvana jaja i med. Osim toga, preporučuje se uzimanje sredstva za povraćanje svakog jutra, pošto se ovog meseca javljaju reumatični bolovi, isto tako i kupanje. U decembru se ne sme kupati i treba umereno polno opštiti. Valja uzimati samo slatka jela i piti vina pomešana sa medom. U januaru treba piti kuvano vino, često se kupati i jesti kuvani praziluk. Zato što se februara meseca stvara crna žuč, ne treba jesti meso i povrće, već piti što jače vino.

Pored ovih pravila o ishrani, St. Novaković je u svojim »Primerima« objavio zdravstvena pravila nekog nepoznatog pisca, koja su se nalazila u rukopisu Narodne biblioteke br. 54. Međutim, taj rukopis je izgoreo za vreme nemačkog bombardovanja Beograda 1941. godine. To bi bio treći poznati naš spis koji se odnosi na higijenu ishrane. Pošto je zanimljiv, mi ćemo se ovde i na njega osvrnuti. Tako se u njemu kaže da meseca februara ne treba piti uveče vino. U martu izbegavati često puštanje krvi i ne jesti zelje. Treba piti slatko vino. U aprilu ne treba uzimati uveče vodu. U maju ne treba piti hladna vina. U junu, zbog žuči, treba uzimati ujutro po malo vode. U julu ne treba piti vino. U avgustu ne treba piti hladnu vodu, a ni dinje mnogo jesti, jer se stvara žuč. U septembru ne treba jesti meso niti često puštati krv.

Slična pravila o čuvanju zdravlja, data po mesecima, nalaze se i u Lepavinskom zborniku, koji je napisao Stefan Vitanović u manastiru Lepavini 1770—1797. godine. Ona su sastavljena pod uticajem naše stare medicine, a i nekog novijeg nemačkog spisa o čuvanju zdravlja.³

Osim toga, naša srednjovekovna medicina dala je i jedan zanimljiv spis iz oblasti higijene ishrane: »Skazanije o pištah človečkih i koju polzu tvoret i koje vraćenija sut v nih i kako podobajet jesti i bljusti se«. On se nalazio u rukopisu br. 54 Narodne biblioteke u Beogradu. Pretpostavlja se da je to prevod odlomka grčkog spisa »Syntagma de alimentorum facultatibus« Simeona Seta, koji je bio visoki činovnik na dvoru cara Mihaila Duke (1071—1078). Novaković tvrdi da se, i pored sličnosti materije, naš rukopis dosta razlikuje od grčkog. Inače, spis Simeona Seta smatra se za najbolji

dokument vizantijske medicine iz oblasti dijetetike. Zato ćemo ga malo opširnije i prikazati. Na žalost, on nam je sačuvan samo u odlomcima, koji su se nalazili u Vračebnom tipiku u Narodnoj biblioteci u Beogradu. Međutim, i on je izgoreo, zajedno sa celom zbirkom starih srpskih rukopisa, za vreme nemačkog bombardovanja Beograda 1941. godine. U njemu se govori o značaju pojedinih vrsta hrane za ljudski organizam. Kaže se da su neki sastojci važni za ishranu i da utiču na organizam da bude uvek svež. Preterana upotreba hrane izaziva slabljenje vida, svrab i oštećenje creva. Ona utiče na otklanjanje bolesti zuba i pijanstva. Sirće povoljno deluje na zaustavljanje krvarenja iz rana. Ako se njim namaže rana posle ujeda besnog psa, time se sprečava pojava besnila; slično je i sa ujedom škorpije. Osim toga, preporučuje se tamponaža svežih povreda vunom natopljenom sirćetom. Za vino se kaže da je njegova upotreba korisna. Naročito se preporučuje crno vino kao plastik. Šljive treba da jedu oni koji imaju kamen u bubrežima i u mokraćnom mehuru, pošto one utiču na njihovo rastvaranje. Mleko sadrži u sebi četiri sastojka. Ono povoljno utiče na lečenje suvog kašlja. Zanimljivo je uputstvo od kojih životinja mleko treba upotrebljavati za ishranu. S obzirom na to da se preporučuje da se ne upotrebljava za ishranu ljudi mleko od mršavih krava, i da treba voditi računa o »dušniku i prsima«, vrlo je verovatno da se misli na tuberkulozno oboljenje kod krava.

Zanimljivo je izlaganje o ribama. Ono je celo u duhu biološkog shvaćanja antičkog sveta (generatio spontanea). Na primer, pošto se iz mulja legu žabe i drugi vodozemci, vrlo je verovatno da su zato i ribe, koje žive u tihim vodama čije je dno prekriveno muljem, manje vredne od riba iz tekućih voda⁴.

Pored ovih spisa u kojima je bila obrađena isključivo dijetetika opšteg karaktera i fiziologija ishrane, naša srednjovekovna medicina ima i spise u kojima se obrađuje specijalna dijetetika kod pojedinih vrsta oboljenja. Ova poglavlja iz higijene ishrane sačuvana su nam u starijim spomenicima samo u obliku kraćih beležaka, dok se u Hilendarskom kodeksu nalaze posebna poglavlja, najčešće uz terapiju nekih oboljenja. Tako su u Hodoškom zborniku, uz terapiju nekih oboljenja, sačuvana i kraća uputstva za ishranu. U Hilendarskom kodeksu nalazi se priličan broj ovakvih uputstava, od kojih ćemo ovde pomenuti samo neka značajnija. Tako se na listu 94 nalazi uputstvo za dijetu (»Zakon ot jadenija«) kod akutne groznice. Ovde se, uglavnom, pominju zakišljena jela i kiseli sokovi. Na 101. listu nalazi se još jedno poglavlje o ishrani bolesnika koji su izgubili apetit (»Ot njih izgubljenija oreksi...«) zbog akutne groznice (»ostre ognjice«). Ovde se mahom govori o lečenju anoreksije, do koje je došlo usled preteranog povraćanja. Njenu etiologiju pisac Hilendarskog kodeksa pripisuje postojanju »debelih dimova i jeda u želucu«. Ova pojava može se utvrditi i po boji mokraće, koja u ovakvim prilikama ima crvenkasto-plavi rub (»črn venc i na dnu kako blato plavo«). Ove štetne supstance koje izazivaju anoreksiju, mogu se uklanjati davanjem rastvora toplog sirćeta, udisanjem prijatnih mirisa, uzimanjem letuario proporcional s malo vina, mazanjem trbuha ružinim uljem i ako se jede zakišljeno jareće meso. Izvanredno zanimljivu građu u vezi sa dijetalnom ishranom pruža nam poglavlje o efemernim groznicama (»Ot ognjice efimere jaže stvarajet se ot mnogo« itd.). To je, može se smatrati, jedan od najboljih

spisa ove vrste u našoj staroj medicini. Pri tome je zanimljivo pomenuti da sadrži i uputstva koja se odnose na dijetu i način života pri različitim neuropsihijatrijskim oboljenjima. Posmatran s te strane, to je jedinstven spis ovakve vrste u našoj srednjovekovnoj medicini. Pošto smo ga ranije prikazali opširnije, ovde ćemo se osvrnuti samo na neka njegova najznačajnija mesta. Interesantno je pomenuti da je u njemu opisan i način spremanja dijetalnih jela, što je jedinstven primer u našoj staroj medicini. U poglavlju »O efemernim ognjicama« koje nastaju usled gladi, govori se da ovakav bolesnik treba da jede pileću čorbu i kokoške meso i pije crno vino. Ako se efemerna groznica pojavila od vrućine, zbog kupanja u toploj vodi, preporučuje se umereno uzimanje lako svarljive hrane i ječmene vode. Ovo je poznato dijetetsko sredstvo antičke medicine koje se prvi put pominje kod Hipokrata. Kao što smo već istakli, za nas su u ovom spisu zanimljivi i elementi koji se odnose na psihosomatsku higijenu. O ovome se govori u prvom poglavlju ovog spisa, koje nosi naslov: »O efemernoj groznici zbog velikih žalosti«. U ovom slučaju preporučuje se kao lek razonoda (i da se preoblečete u dobre svite... i da bijut kod njega laute i glumci da svire), i da se pije samo belo vino, i to umereno. U slučaju velike depresije za vreme akutne groznice (Od velike žalosti, jegda ležit človek v ostrom ognjici — list 102) treba uzimati laku hranu i dusati prijatne mirise. U poglavlju »O efemernoj ognjici«, koja nastaje usled iznurenosti od prevelikog rada ili preležane bolesti (list 80), dobro uzimati ova jela: pileće meso, meso petla, sitnu ribu i jaja, zatim, rovita jaja, a umesto soli jela treba da budu zaslađena šećerom, onda sveže voće (dinje i lubenice) i umerenije piti vino.

Mnogi od ovih dijetetskih propisa ne mogu se odbaciti ni sa gledišta savremene medicine⁵.

Ovi naši spisi iz oblasti dijetetike, fiziologije ishrane, kao i dijetetike u doba različitih febrilnih stanja, nastali su pod uticajem salernske medicine, tj. na njihov postanak uticao je jedan vrlo zanimljiv spis Salernske medicinske škole. Ova činjenica je vrlo značajna za nas. Do sada jedini dokaz da se srpska medicina razvijala i pod uticajem zapadnjačke medicine bili su spisi Hilendarskog medicinskog kodeksa i postojanje apoteke u Kotoru. Najrašireniji spisi naše srednjovekovne medicine, nastali pod uticajem salernskih, predstavljaju još jednu vrlo značajnu činjenicu koja jasno svedoči da se srpska medicina u srednjem veku razvijala pod uticajem kako vizantijske, tako i zapadnjačke medicine. Ovo je sasvim razumljivo, jer se grad Salerno, sa svojom čuvenom medicinskom školom, nalazio u južnoj Italiji, koja je održavala vrlo prisne trgovačke i kulturne veze sa primorskim delovima srpske srednjovekovne države.

Iz pomenute škole nikla su medicinska dela koja su bila u upotrebi dugi niz stoleća u naučnoj medicini kulturnog sveta. Među ove spada i spis iz oblasti higijene Regimen Sanitatis Salernitatum. On se može ubrojiti među značajnije spise ovakve vrste Salernske škole. Izgleda da je bio napisan za engleskog kralja Roberta (1101. godine), koji je tada boravio u Salernu radi lečenja rane, izazvane ubodom otrovne strele. Potrebno je napomenuti da su slična pravila o čuvanju zdravlja postojala i ranije. Tako su poznata ona koja je u III veku pre naše ere napisao Aristotelov učenik Diokles Karistos (Diokles Karystos). Vrlo verovatno da je njegov spis imao uticaja na postanak salernskih pravila o čuvanju zdravlja. Da su njegova pravila bila

dosta u upotrebi, dokazuje i to što je sačuvan jedan primerak rđavo kom piliranog spisa koji je u XII veku bio pripremljen za Tereziju, kćer kralja Alfonsa IV od Kastilje. Između ostalog, u njemu se pominje i Aristotelovo pismo o čuvanju zdravlja upućeno Aleksandru Velikom. Salernska pravila o čuvanju zdravlja bila su naknadno i štampana, pa ih je, između ostalih, izdao u Pešti 1768. godine i Dalmatinac Emerikus Pavić (Emericus Pavich), koji je živeo u našoj današnjoj Vojvodini (Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda Bona Valetudine). Iz ovoga izlazi da su ta pravila postojala i ranije i da su ih učitelji Salernske škole proučili i dopunili svojim regulama. Tartalja, na osnovu gledišta Basa (Bassa), smatra da su na ovom poslu radili sledeći autori: Pontus Petronijus (Pontus Petronius), Jovan Aflacijus (Jovan Affladius), Jovan Platearijus (Jovan Platearius) i Bartolomej Ferarijus (Bartolomeus Ferrarius). Što se tiče Mediolana, koga Pavić označava kao autora, on bi pre mogao biti redaktor. Prilikom tih mnogobrojnih prepisivanja i preštampavanja stihovi su skraćivani, pri čemu je varirao njihov broj u različitim izdanjima od 364 do 3510, i obratno, što se odnosi i na sadržinu u poređenju sa prvobitnim tekstovima. Isto se ovo moglo događati i kod naših autora, dok je suština, u većini slučajeva, ostajala uglavnom ista.

Da je naše tvrđenje zaista ispravno — da su naši spisi iz oblasti higijene postali pod uticajem spisa Salernske medicinske škole — svedoči nam činjenica što se ista poglavlja iz nekih naših spisa nalaze i u Regimen Sanitatis Salernitatum. Tako na primer, neka poglavlja iz ovog spisa nalaze se i u rukopisu »Skazanije o pištah človečkih« (Narodna biblioteka u Beogradu, br. 54), a koji je objavio St. Novaković (»O mleku presnom« — »De lacte«; O šljivama — De prunis; O soli — De sole; »O ribah« — »De piscibus«; »De modo edendi et bibendi«; »De proprietatibus boni vini« itd.). Zatim, neki propisi za dijetu pri efemernim groznicama iz Hilendarskog kodeksa nalaze se i u salernskom zborniku pravila o čuvanju zdravlja. Ovo se odnosi na neka poglavlja iz spisa »O efemernim ognjicama«. Na primer, poglavlje »Ot ognice efimere jaže stvarajet se ot velikih žalosti« (list 78) odgovara u salernskom zborniku onom koje glasi »De temperatura melancholica«, zatim »Ot ognjice... jaže stvarajet se ot kolere« (list 103) — »De temperatura cholericæ sive biliosa«; »Ot ognjice ježe stvarajet se ot ognjice krvne« (list 116) — »De temperatura sive complexione sanguinea«; »Ot ognjice flematikje« (list 121) — »De temperatura flegmatica seu pituitosa« itd.⁶

Kada je reč o spisima naše srednjovekovne medicine iz oblasti higijene, od interesa je da se pomenu i oni koji se odnose na uticaj spoljnih faktora sredine, što predstavlja značajno područje savremene higijene. Ovi problemi obrađeni su i u spisima iz kosmografije. To su vizantijski spisi prevedeni na naš jezik. Za njih je karakteristično da sadrže antička gledišta u tumačenju delovanja prirodnih pojava na ljudski organizam, u prvom redu klime. Naravno, pored njih postoje i spisi u kojima se pokušava da se ove pojave protumače na mističan način. Iako je njihov broj znatan, mi se na njima nećemo ovde zadržavati. Želimo samo da pomenemo da su svi oni, mada sadrže koncepcije hrišćanske religije kada se govori o strukturi zemlje, vasiona i o uticaju klime na ljudski organizam, prožeti gledištima filozofa peripatetičara antičke epohe. U prvu grupu takvih spisa spadao bi spis vizantijskog pisca i državnika Mihajla Pselosa (1018—1078), koji je sa-

čuvan u srpskom i latinskom prevodu, ali ne i na grčkom jeziku. Izdao ga je 1889. godine St. Novaković, dok je latinski prevod (»Solutiones breves quaestionum naturalium«), koji se nalazi u Vatikanskoj biblioteci, u novije vreme (1939. godine) objavio Djaneli (Gianelli)⁷. Jireček i Novaković smatrali su da je postao kod nas i da se pri njegovom pisanju naš autor služio antičkim piscima. Ispitivanja bugarskog naučnika Dujčeva pokazala su da se ovde radi o prevodu vizantijskog spisa. Slična građa nalazi se i u Hristijanskoj topografiji Kozme Indikoplova, napisanoj 547—549. godine. Po Krumbaheru, ovo delo je kod Slovena predstavljalo glavni izvor za upoznavanje geografije sveta. U njemu se govori »O sedmih klimat zemlji«, zatim »O v'zduhu i ognju«, da je vazduh od svih elemenata najvažniji za živa bića. U poglavlju o vetru (»O vetr s'tavljenii«) priča se o mokrom i suvom isparavanju i nastajanju vetra. Postoji poglavlje i o sastavu atmosfere (»O nebeseh i čto jest semu suštstvo«)⁸. Jedan rukopis ovog spisa sačuvan nam je iz 1694. godine, koji je napisao Gavriilo Troičanin, i on se danas nalazi u arhivi Srpske akademije nauka. I pored toga što Dujčev, na osnovu izveštaja Čorovičevog, smatra da je drugi rukopis u biblioteci Nikoljačke crkve u Bijelom Polju, mi nismo mogli da ga pronađemo.

O značaju svih ovih faktora za ljudsko zdravlje govori se i u Jestastvosloviju Univerzitetske biblioteke u Beogradu, koje potiče iz XV veka.

O značaju faktora sredine za higijenu govori se i u »Životu despota Stefana Lazarevića« Konstantina Filozofa. On iznosi da je srpska zemlja puna svakakvih dobara i da, prema pisanju nekih geografija, šalje vazduh zapadu. Dalje kaže da »bez svakog zbora ima dobar vazduh i skladan sastav u svemu... i kada zemlja ostavlja zimu i rđavo vreme i kada se približuje leto, vazduh je dobro rastvoren i krasan...« i da se »nigde ne može naći bolji...« itd.⁹.

Od ostalih spisa balkanskih Slovena koji sadrže građu iz oblasti higijene zanimljivi su i »Dialogi Pseudo-Kesarija«, koji su prevedeni sa grčkog jezika i sačuvani u jednom rukopisu bugarske recenzije. Dujčev smatra da je prvi bugarski prevod nastao u XI veku i da je spis Srbima i Rusima prenesen preko bugarskog prevoda. Njegovim poreklom pozabavio se kod nas F. Barišić. Na osnovu svoje vrlo temeljne analize on zaključuje da je autor neki nepoznati pisac koji se služio spisom Kirila Jerusalimskog (386. godine — Pseudo-Klimenta — II vek?), Jevsevija Pamfila (340) i Vasilija Velikog (379. godine), i da je nastao u Kilikiji. Na ovom gledištu stoji Barišić još i zato što sâm autor kaže da je prikupio građu od »blaženih otaca«. Suprotno ovome, Dujčev smatra da je pisac brat Grigorija Bogoslova (330—390. godine), Kesarije, koji je završio medicinu, filozofiju i retoriku u Aleksandriji i bio lekar u Nazijansu i Carigradu, a docnije izabran i za ličnog lekara cara Konstancija (337—361). On zastupa takvo gledište i zato što ovo tvrdi Grigorije Bogoslov u posmrtnom slovu, održanom povodom smrti Kesarija 369. godine u Nazijansu. U grčkom rukopisu pominje se neko »Srpsko jezero« na Balkanu, zatim Dunav, kao jedna od svetskih reka, neke biljke koje nisu štetne po ljudsko zdravlje itd. Inače, spis najvećim delom predstavlja dogmatsku raspravu¹⁰.

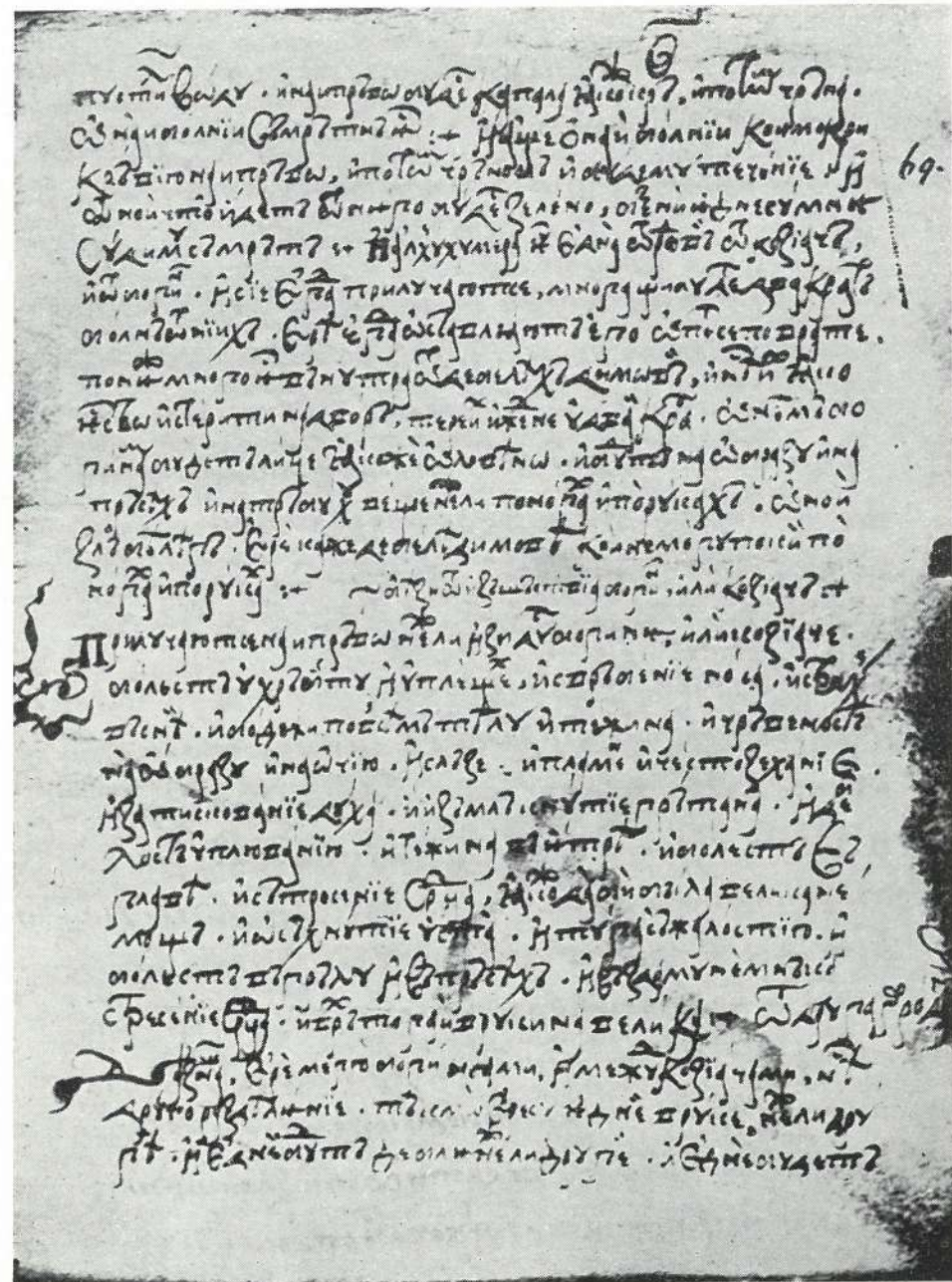
U spise iz oblasti specijalne higijene spadala bi neka poglavlja koja se odnose na higijenu neuropsihijatrijskih oboljenja, kao i profilaksu kuge i velikih boginja, a koja su sačuvana u Hilendarskom medicinskom kodeksu.

Prvi se odnose uglavnom na različite psihoze usled iscrpljenosti koja je nastala zbog fiziološke istrošenosti, preterano napornog fizičkog rada ili kao posledica teških febrilnih stanja (...ot m'ankanija duha v bolesti... — list 102... ot velikij žalosti jegda ležit človek v ostroj ognjice... — list 102 itd.). Za njihovo lečenje preporučuje se uglavnom odmor i dijetalna ishrana, o čemu je bilo više reči u našim ranijim radovima. Od svih spisa iz oblasti specijalne higijene za nas je najdragoceniji Spis o zaraznim bolestima iz Hilendarskog kodeksa, zato što sadrži shvatanja o profilaksi kuge i velikih boginja. Polazeći od njihove kontagioznosti, autor kaže da njihovo suzbijanje treba da ide u dva pravca: lečenje bolesnika i sprečavanje oboljenja zdravih. I pored toga što pisac našeg spisa pridaje značaj ulozi kosmičkih pojava, atmosferskih prilika, kužnog vazduha itd., u pojavljivanju zaraznih bolesti, on ukazuje i na značaj prilepčivosti. Ovo gledište u našoj medicini prvi je počeo da zastupa Djorolamo Fracastor (Giorolamo Fracastor — 1546. godine) u svom spisu »De contagione et contagiosis morbis«. Takvo shvatanje javlja se kod nas u doba postanka druge redakcije Hilendarskog kodeksa, što znači da je naš autor bio upoznat sa njim. Što se tiče prihvatanja Galenovog učenja o uticaju mijazmi i otrovnih isparenja na pojavljivanje zaraznih bolesti to je sasvim razumljivo, jer je slična situacija bila u naučnoj medicini sve do Pasterovih otkrića zakona infekcije. Ovo gledište je zastupljeno i u zvaničnom austrijskom uputstvu za suzbijanje kuge 1830. godine. Shvatanja o značaju profilakse u suzbijanju zaraznih bolesti, kojima je prožet ovaj spis, vrlo su značajna za nas, jer nam govore da je i u XVI veku bilo kod nas ljudi koji su se interesovali i za naučnu medicinu tog doba¹¹.

Iz svega ovoga proizilazi, da je pojava najispravnijeg gledišta u srednjovekovnoj medicini o prenošenju i načinu suzbijanja epidemija već u samom svom početku bilo prihvaćeno i u našoj medicini, kao i da se ono počelo praktično koristiti u nekim našim krajevima. Po ovome, moglo bi se smatrati da su neke jugoslovenske zemlje među prvima u svetu počele koristiti karantine za suzbijanje zaraznih bolesti, koji će sve do velikih Pasteurovih otkrića igrati vrlo značajnu ulogu. U Kotoru se već 1434. godine bira odbor građana, čija je dužnost bila da se stara o suzbijanju epidemija (Proveditore della Sanità). Izgleda da je ova ustanova dobila svoj pravi značaj tek onda kada je bila doneta odluka da bude unesena i u Kotorski Statut — 4. aprila 1437. godine (Pro electione provisorum communis pro conservatione civitatis et eius utilibus). Od toga vremena, ova ustanova postojaće kao zdravstveni magistrat za sve vreme mletačke okupacije Boke Kotorske.

Na ovim spisima bila su izgrađivana shvatanja o higijeni kod Srba sve do XVIII veka. Ako se ona uporede sa gledištima naučne medicine do pomenutog perioda, onda se dolazi do zaključka da naša higijena kao medicinska disciplina nije zaostajala za njima.

Posle duže stagnacije, u svim granama kulturnog života, pa i u medicini od druge polovine XVIII veka počinje da se oseća veća aktivnost kod Srba na svim poljima kulturnog života. U ovom periodu mi kidamo sa našim srednjovekovnim medicinskim tradicijama i sa Jovanom Apostolovićem ulazimo u naučnu evropsku medicinu. Pri tome treba istaći da naša moderna medicinska literatura počinje uglavnom sa spisima iz oblasti higijene. Istovremeno, kod nas se javlja veće interesovanje za prirodne nauke. Ova pojava može da se pripíše jačem uticaju nemačke racionalističke filozofije.

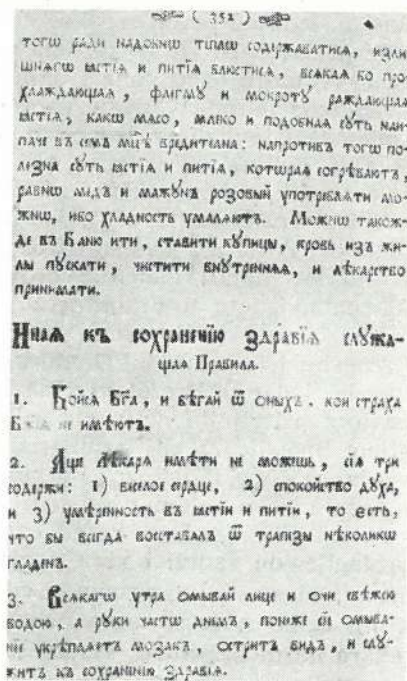
Klinička slika velikih boginja iz Hilendarskog medicinskog kodeksa, rukopis XIV ili XV veka (Biblioteka manastira Hilandara)

i zube čuva od bolesti«, ili »Umi lice i oči svežom vodom, jer ovo krepi mozak, oštri vid i služi čuvanju zdravlja«. Po njemu, telesna čistoća je uvek izvor umnoj oštrini i duševnoj lepoti. 3) »Uveče ne jedi mnogo, jer želudac otežava, niti odmah idi u krevet, jer češće bićeš nespokojan zbog nesanice«. I naša poslovice kaže: »Kratka večera — laka noć«. 4) »Rvenije i jarost smanjuju dane u životu«. Ova duševna uzbuđenja troše mnogo od duševne moći i sile, te skraćuju život. 5) Seksualni život treba urediti jer »plotsko mudrovanje je smrt«, i: »banja, vino i plotsko smešenije oduzimaju silu životnim snagama i štete mnogo očima, a još više nespavanju«. 6) Što se tiče ishrane, preporučuje: a) »Pšenični hleb treba da je dobro pečen i šupljikav, tj. kvascem spreman, ne jedi ga vruć, jer pokatkad zatvara telo, daje rdavu boju licu i rađa groznicu; b) Posle mesa jedi mnogo sir, jer pomaže varenju; c) Ako hoćeš jaja jesti, treba da su sveža i rovito spremljena; d) Ne pij nikad ako nisi žedan.« 7) Naročito ističe vrednost nekih biljaka za zdravlje. Tako koren od mlečike, kuvan u belom vinu, »učvršćuje zube i uklanja od njih bolest«, a sa žalfijom je oduševljen: »... ko nju upotrebljava — zdrav će uvek biti«.

Važnije je i interesantnije uputstvo o higijeni načina života. Ovde je najvažnija oblast ishrana, pa ćemo od nje i početi. Zaharije se drži fizioloških osobina hranljivih materija, pa ih prema njima i deli po pojedinim

Naslovna strana Vječnog kalendara od Zaharije Orfelina izdatog 1783. godine u Beču (Biblioteka Matice srpske, Novi Sad)

Pravila ishrane po mesecima iz Vječnog kalendara

mesecima. Topli meseci ne uslovljavaju veliko zračenje našeg tela, a time ni gubljenje telesne toplote, pa je za naknadu potrošene energije potrebno i unošenje manje količine hrane. I preporučuje: »U julu čuvati se od jela i pića koja u telu žar proizvode, a u januaru upotrebljavati jela i pića koja greju, i posle jela popiti čašu starog vina. U februaru su korisna jela i pića koja zagrevaju, kao med i šećer. Slično je i u novembru: sva jela i pića treba jesti topla i da zagrevaju telo, kretanje tela treba vršiti radom i hodanjem i piti staro vino. Maj je najzdraviji mesec. Mleko, sir i slično upotrebljavati više, a naročito se mora davati kozje mleko suhim i nemoćnim ljudima«. (Verovatno misli na tuberkulozne). »U septembru jesti kozje i ovčije mleko zdravo je, u oktobru kozje mleko čisti krv i belu džigericu, a u junu mleko i vino utoljavaju srdljivost i održavaju čoveka veselim. Salatu treba jesti češće, koprive za vreme mladog meseca brati, sušiti — dobro čini za belu džigericu«. Često preporučuje greš, tj. jaguridu (nesazrelo grožđe) uz salatu. Voće u julu ne jesti mnogo, a salatu često; u avgustu jesti što više lubenica i dinja; u septembru jesti umereno voća, u oktobru što više, naročito jabuke. Pada u oči ograničenje potrošnje voća u julu (zbog mogućih letnjih proliva) i u septembru (pojava dizenterije, tifusa i dr.). Zatim se govori o puštanju krvi, kupanju u banjama, seksualnom životu, o štetnosti alkohola itd.

Radovi Orfelina iz higijene nisu originalni. Pri njihovom pisanju služio se delima Gotfrida Bojmlera (Gottfried Bäuml) — »Mitleidiger Arzts«, Leipzig, 1763. i »Präservirender Arzt oder Gründliche Anweisung wie sich der Mensch... und folglich zu einem hohen und geruhigen Alter gelangen könne«, Strassburg, 1738, i delom poznatog profesora medicine u Lajdenu, Hermana Berkhafensa (Hermann Borkhaavens) — »Kurtze Lehr-Sätze von Erkennung und Heilung der Krankheiten nebs dessen Buch von denen Arzenei Mitteln«, Berlin, 1763. godine. Za poglavlja iz klimatologije i hirurģije koristio se delom Adama Rihtera (Adam Richter) »Lehrbuch einer für Schulen fasslichen Naturlehre, zum Gebrauch bei Vorlesungen«, Fulda (Zittaviens), 1776. Ali, pri sastavljanju pravila iz higijene za pojedine mesece u godini Orfelin se, pored ovih, služio i spisima naše stare medicine. Ovo se može zapaziti ako se njegova pravila uporede sa uputstvima za ishranu po mesecima u godini, o kojima je bilo govora ranije, i za koje smo utvrdili da su napisana pod uticajem istih pravila Salernske medicinske škole¹³.

Orfelin nije bio lekar, niti je učio medicinu. Medicinom se bavio iz dva razloga: da upozna svoju bolest, jer je bolovao od tuberkuloze, i da popularisanjem higijene pomogne narodu u čuvanju zdravlja. I pored toga, za njegovo znanje iz higijene, za ondašnje prilike, može se reći da je bilo na visokom naučnom nivou. Njegov rad je za nas utoliko značajniji što se on nije bavio higijenom kao suvi teoretičar, već radi njene praktične primene, što je i njen osnovni cilj. Zbog svega toga Zaharije Stefanović Orfelin može se smatrati i pretečom naše moderne higijene i značajnim medicinskim piscem.

Orfelinov rad u oblasti higijene uticao je i na druge Srbe. Podstaknuti idejama prosvetiteljstva, školovani Srbi XVIII i XIX veka uviđaju od kakvog je velikog značaja zdravstveno prosvetčivanje za naš narod. Zato je u ovom razdoblju naša medicinska literatura obogaćena znatnim brojem ovakvih spisa. Zanimljivo je da su se pisanjem bavili i ljudi koji nisu bili lekari, ali zato je većina ovih spisa u stvari prevod s nemačkog jezika.

Među našim piscima-higijeničarima XVIII veka značajno mesto zauzima Emanuilo Janković, rodom iz Novog Sada. Posle svršene gimnazije upisao se 1787. godine na Medicinski fakultet u Haleu. On je naš prvi pisac-medicinar i autor prvog spisa iz oblasti fizičkog dela higijene, koji nosi naslov: »Fizičeskoe sočinenie o izsišeniju i razdjeleniju vode...«. Za nas je taj rad zanimljiv zato što je proizvod eksperimentalnih ispitivanja autora. O njemu je nemački časopis »Allgemeine litteratur Zeitung« iz 1788. godine pisao sledeće: »Sadržaj i oblik rasprave tako odgovara smeru popularne nauke da se i Sklovskoj akademiji, kuda je general Simeon Zorić pozvao Jankovića za profesora baš posle ove rasprave, a poglavito srpskom narodu, koji skoro i nema maternjim jezikom pisanih knjiga, sme čestitati na takvom učitelju«. On je član Nature ispitatelnog društva u Haleu. Simeon Zorić, kome je posvetio svoju knjigu, pozvao je Jankovića da bude profesor u Vojnoj akademiji, ali on je to odbio jer je želeo da osnuje srpsku štampariju. Za nju se borio još patrijarh Arsenije III, odmah po doseljenju (1690. godine), i nju su Srbi tražili gotovo na svim narodnim saborima, što je bilo ostvareno tek 1792. godine, posle skoro stogodišnje borbe. Ali, na žalost, to nije uspeo ni Janković, jer je njeno osnivanje bilo povereno Nemcu Kurcbeku, a molba Jankovića je odbijena 1790. godine. Uskoro posle toga on je umro u Novom Sadu (1792.) u 34. godini života¹⁵.

ЛѢТА ХРѢСТА	
45. Во Утрѣтѣ	1634.
46. Въ Квѣтѣхъ	1641.
47. Въ Видѣхъ	1668.
48. Въ Хвѣтѣхъ магдалинскихъ	1702.
49. Въ Петербургѣ	1724.
50. Въ Геттингѣхъ	1738.
51. Въ Москвѣ	1751.

П Р А В И Л А

Что чинити каждаго мѣца во всякомъ годѣ ш естима здравн насаждати имѣтъ.

М а р т а.

Понѣ въ Мартѣ мѣц зима наинишѣ раз-
ныа трави и цвѣтѣ произрости, и цѣло ес-
тество обновляеть: то должн и члвкъ ренити
ш естима здравн попечити, и само въ зимѣ со-
хранити мокротѣ изъ сеи излети; пити воды об-
лекити, кто же пити въ прихвѣтѣ, да прихвѣ-
т оидеть. Оздѣва вѣтѣ и пити, ренити и утромѣ
натче (тѣ да упротикаетѣ, подытъ во гавѣхъ
и окрѣтѣ видѣ); мнѣ тело съ благовоными
травми, а възъ крапива ибѣды крои и обкати.
У 5

Opšta pravila za čuvanje zdravlja iz Vječnog kalendara

**ФИЗИЧЕСКОЕ
СОЧИНЕНИЕ**

о
изсишенію и раздѣленію воды
у воадухъ, и изясненіе разнѣ-
на вода изъ воздуха на землю

отъ
Е. ЯНКОВИЧА

Кандидата медицины и Службника
халсаго ученнаго и Науры-испи-
таемоу друштва.

цена 12 краунара
кодъ господа. Іоанна Јанковича
у Новом - Саду.

щампано у Липсигу,
кодъ госп. Шанбела. 1787.

Fizičeskoje sočinenie od E. Jankovića izdato 1787 godine u Lajpcigu (Biblioteka Matice srpske, Novi Sad)

КАТИХИСИСЪ
З Д Р А В І Я.
на
Потребу Школку
и
Домашнее Наставленіе.

Верахаръ Архидіоноу Фришъ,
Графско-Швабурско-Липпскій дворянскій
состаткоу и врасѣхъ.

съ зин изображеніемъ.

Надѣас съ Нѣмецкаго на Славено-Сербскій
Языкѣ переведенъ
Павломъ Беричемъ,
Во вступленіи Пештапетскій Либрари
Самарскій.

5425

56.

110.

Въ Будимѣ годѣ,
Печатано писмено Іура Унгеръ. Пештапетъ.
1801.

Katihizis zdravija od V. H. Fausta, preveden od strane Pavla Hadžića i izdat u Budimu 1801 godine (Biblioteka Matice srpske, Novi Sad)

КРАТКО ПОУЧЕНИЕ
о
ХРАНИТЕЛНЫМЪ
БОГИНЯМА
списано
ДОКТОРОМЪ БЕНЕ
и
Мађарскоу езика преведено
Павломъ Беричемъ,
у
Катехизису Пештапетскій Либрари
Самарскій

5122

Въ Будимѣ,
Печатано писмено Унгеръ Урсундишъ.
1817.

Kratko poučenie o hranitelnim boginjama od Benea, preveden od strane Pavla Berića i izdato u Budimu 1817 godine (Biblioteka Matice srpske, Novi Sad)

Spis Jankovića je vrlo značajan za našu medicinu iz više razloga. Prvo, to je prvi originalni i eksperimentalni rad ove vrste kod nas na nivou evropske nauke; a drugo, on potiče od medicinara. Uz to, Janković i kao ličnost zaslužuje da se osvrnemo na njega kao na svetao lik. On je iz ljubavi prema svom narodu odbio sjajnu karijeru profesora plemićke Vojne akademije u Rusiji, što je za ono vreme, s obzirom na teške materijalne prilike naših pisaca, bilo vrlo primamljivo. Zanimljivo je da njegov rad u oblasti higijene nisu pravilno ocenili kod nas, i to, na žalost, lekari. Ova konstatacija jasno ukazuje na stanje opštih kulturnih prilika kod Srba u to doba i ujedno govori sa kako velikim teškoćama su krčili put pioniri naše moderne medicine. Tako naš književnik i lekar Jovan Subotić, između ostalog, za ovaj spis kaže: »Ko je čuo da se narodno pisanje sa ovakvim ispitaniem počinje? I opet je odgovor tako lak i prirodan: to dolazi od opšteg evropejskog izobraženija! Spisatelj je učio u evropskoj školi, i šta je tamo naučio, to je u svom delu narodu svome saopštio... Jer ko je vidio da se za narod, koji se u najvećoj tami nalazi, sa tim pisati počinje, kako se voda u vazduh pretvara, tj. sa predmetom fizičeskohemijskim¹⁶?«.

Posle Jankovića, početkom XIX veka u našoj literaturi iz oblasti higijene javlja se priličan broj spisa — to su, uglavnom, prevodi s nemačkog jezika. Od njih ćemo ovde pomenuti samo najzanimljivije. Jedan od spisa preveo je 1802. godine Pavle Hadžić »za potrebu školsku i domašne nastavljenije«, i to

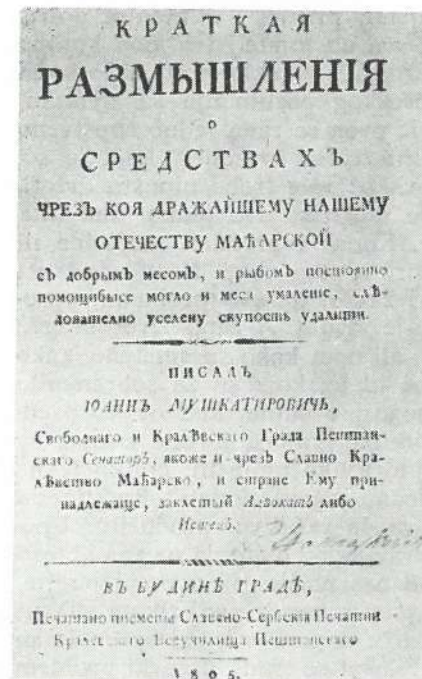
»Gesundheitskatechismus zum Gebrauch in Schulen und beim Häuschilern Unterricht«, Bückeburg, 1794. Berharda Hristifora Fausta (Berchard Christoph Faust — 1755—1842). To je naš prvi udžbenik iz higijene. Delo »Bövid oktatos a mentö himlök eredeteröl«, Pesten, 1802. F. Benea (Ferenz Bene) preveo je Pavle Berić, student prava na Peštanskom univerzitetu, i izdao u Budimu 1817. godine. Sličan spis preveo je i mitropolit Stefan Stratimirović. Ovde treba pomenuti i jedan spis iz higijene ishrane Jovana Muškatirovića, »prvog Srbina vengerskih prav advokata«, jednog od prvih učenika Dositejevih. Taj spis je prvo izdat na mađarskom jeziku 1802. godine, a 1805. na srpskom. Ima četiri glave i u njima se govori o značaju dobrog mesa za ishranu i predlažu mere na koji način da se reši oskudica u mesu, do koje je došlo zbog goveđe kuge i velike potrošnje mesa u ratu protiv Napoleona¹⁶.

Među spisima iz oblasti higijene ovog perioda značajno mesto zauzima jedan koji se odnosi na higijenu stanovanja, a preveden je s francuskog jezika. Napisao ga je M. Kade de Vo (M. Cadet de Vaux), a preveo J. Milivojin i izdao 1786. godine u Beču. U ovom periodu (1810) javlja se i jedan spis o štetnosti duvana za ljudsko zdravlje (Kratkaja besjeda o zloupotrebljeniji duvana). To je prvi spis ovakve vrste kod nas. Njegov pisac je Vičentije Rakić, sledbenik Dositejev. On je bio u to doba jedan od najčitanijih srpskih pisaca. Rodio se u Zemunu 1750, a umro u manastiru Feneku 1818. godine. Završio je srpsku i grčku školu u Zemunu, a za vreme Kočine krajine bio je vojni sveštenik u Sapcu. Od 1799—1810. godine bio je parohijski sveštenik u Trstu, odakle ga je pozvao Dositej u Beograd za profesora Bogoslovije, gde je bio sve do propasti Srbije 1813. godine. Pored toga što se mahom bavio pisanjem spevova verske sadržine, on je opevao i neke istorijske događaje (»Pjesen černogorska o pobjede nad skadarskim pašom Mahmut Bušatlijom, 1810) itd. Zbog svojih prosvetiteljskih ideja, kao i zato što je to prvi spis ovakve vrste kod nas, on zaslužuje do bude pomenut zajedno sa ostalima iz ove oblasti naše medicine¹⁷.

Zanimljivo je da nam je iz ovoga perioda sačuvano i jedno uputstvo za suzbijanje kuge, koje se nalazi u jednom rukopisnom kalendaru. Napisao ga je u Segedinu, 1801. godine, nepoznati pisac. To je kraći spis koji se sastoji od 11 tačaka i nosi sledeći naslov: »Ot čega hranitsja vo vremja kugi«¹⁸. Napisan je prema medicinskim shvatanjima XVIII veka, i vrlo verovatno je prevod nekog od mnogobrojnih sličnih uputstava koja su izdavale državne vlasti radi čuvanja zdravlja građana¹⁸.

Mi ćemo se ovde osvrnuti na još dva spisa iz higijene, iako su oni bili objavljeni kod nas krajem prve polovine XIX veka, zato što su prevodi nemačkih dela s kraja XVIII veka.

Jedan od njih, delo »Makrobiotik oder die Kunst das menschliche Leben zu verlägern« (1796) Hristofa Vilhelma Hufelanda (Christoph Wilhelm Hufeland), preveo je Jovan Stejić 1826. godine. Autor ove knjige bio je profesor medicine u Jeni i Berlinu od 1762—1836. godine i u to vreme smatran je za najboljeg stručnjaka epidemiologije u Evropi. On je bio veliki pristalica Dženerove vakcinacije. Bavio se problemom suzbijanja zaraznih bolesti, pa je napisao istoriju epidemija tifusa u ratnim godinama 1806—1807. i 1813. Hufeland je bio lični prijatelj Silera, Getea i Herdera, kao i veliki pobornik racionalističke filozofije. Prevedena knjiga ima 650 strana. Jovan Stejić je za izdavanje ovog dela dobio znatnu materijalnu pomoć od Save Tekelije. Iz samog predgovora vidi se da je prevođena zbog njenog prosvetiteljskog

Kratkaja razmišljanja o sredstvah itd, od Jovana Muškatirovića, izdata u Budimu, 1805 godine (Biblioteka Matice srpske, Novi Sad)

Kratkaja besjeda o zloupotrebljeniji duvana, od Vikentija Rakića, izdata 1810 godine u Veneciji (Biblioteka Matice srpske, Novi Sad)

karaktera i stoga je posvećena svim dobima starosti, zbog čega prevodilac kaže: »... nužno je decu od roditelja i od kolevke, pa do perioda junosti strogo po pravilima ove nauke vospitavati, zato je nužno, da se mladić, odrastao čovek i starac po njoj u svom životu upravlja, zato je nužno da se ona prilježno i svuda, kod kuće i u školama, u dvorovima i u kolebama, uči i upotrebljava«. Prevodilac uz to dodaje da će primena pravila te knjige »pribaviti, što je najveće i najbolje ovoga sveta — zdravlje, dugi život i izobražen um! Na kraju predgovora kaže: »Ovo je bilo što sam ja u predgovoru kazati hteo. I još mi ostaje da napomenem, da sam ja gotov svako popravlenije i poučenije ot učtivog i iskusnog sudca s velikom blagodarnosti primiti i upotrebiti, da će se ono s ćutanjem prezirati, što će gdikoe gatalice prebacivati i popravljati. Oni će vikati i popravljati, ali ću se ja o svem tom, kao što reko, i nevešt činiti, i čekaću na poučenije i odobrenije ot brezpristrastni učeni i učtivi muževa.«

Hufelandov predgovor, preveden iz prvog izdanja pomenute knjige, pisan je u Jeni 1796. godine i objavljen je na osam strana odmah posle prevodiočevog predgovora. On ima ove glavne misli, karakteristične kako za naučni duh samog pisca, tako i za stanje nauke u njegovo doba.

Prva rečenica glasi: »Čovečeski život je — ako ga iz fizičeskog zrenija uzmemo — jedna sopstvena životno-hemičeska operacija, jedno pojavlenije, koje dejstvo sdruženi prirode sila i svagda menjajući se materija proizvodi.

Ako iznajdemo prava osnovopoloženija o njenoj prirodi i o njenim potrebama, i ako iskustvo ispitamo, to ćemo naći sva obstojateljstva, pod kojima se ovaj proces uskoriti i pokratiti, ili retardirati i dakle produžiti može, i na ovom se pravila dietetičkog i medicinskog postupanja sa životom, koje produženije njegovo proizvesti može, i iz ovog se rađa jedno sopstveno znanje, Makroviotika, ili nauka o produženiju života čovečijeg, koja je soderžanije ove knjige«. Potom se nastavlja ovako: »Ne treba nipošto držati, da je nauka i obična medicina i medicinska dietetika sve jedno, ona ima drugi konac, druga sredstva, druge granice. Konac i predmet medicine ili lekarstvenice je zdravlje, Makroviotike naprotiv tog dugi život, sredstva medicine su samo za prisustvujuće stanje, i za to, da ovo promenu, opredeljena, ona pak Makroviotike za celo stanje života... Dugi život svagda je bila glavna želja, glavni konac čovečestva, ali opet kako su smetene, kako protivoslovne bile i još i sada jesu sve one ideje, koje su za sohraneniye i produženije života izmišljene. Strogi se bogoslov smije, kad ovako pred-prijatije vidi, i piše: zar nije svakog stvorenja granica života naznačena i opredeljena, i ko može njegovu dužinu samo toliko umložiti, koliko jedna dlaka iznosi, ili njegovom trajanju samo jedan minut dodati? Praktičeski lekar nam veli: šta tražite vi osobita sredstva da vaš život produžite? Upotrebljavajte moje hudožestvo, čuvajte vaše zdravlje, ne daite da na vas bolesti napadaju i lečite se od ovi, koje su već kod nas naišle, pa uvereni budite, da je to jediniti put k dugom životu. Adept nam pokazuje svoj života eliksir, i uverava nas da se samo onaj može nadati da će dugo živeti, ko ovaj telesan života spiritus prilježno u sebe uzima i pee. Filozof se trudi, da ovaj problem s tim razreši, što nas uči, da smrt preziremo, i da naš život s intenzivnim upotrebljenjem i trudom produžimo. Nebrojani legioni empirika i felčera, koji su s većom časti ljudstva ovladali, naprotiv tog tvrdo veruju, da je najbolje sredstvo za dugo življenje to, da se na vreme svagda krv na žilu pušća, da se skarificira, purgira, čisti itd.«

»Ot 8 godina je ovaj predmet svagda najmiliji posao mog slobodnog vremena bio, i ja bi se jako radovao, kad bi on i drugima samo polak ot onog uveselenija i one polze pribavio, koje sam ja u njemu nalazio.«

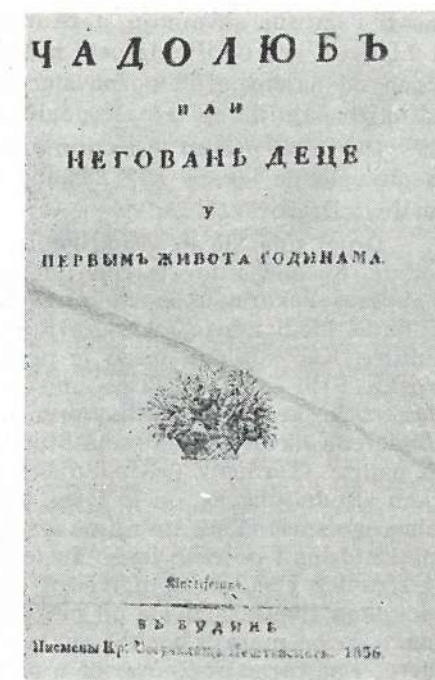
Objašnjavajući zatim pojam svog predmeta izučavanja i ističući svoje gledište da se cilj toga predmeta može postići »fizičeskim i moralnim sredstvima«, on piše:

»Iz onog prizrenija iz koga sam ja moj predmet smatrati morao, naravno se dogodilo, da sam ga ja ne samo medicinski, no i moralno izradio. I ko može o čovečijem životu pisati, pa da ne dođe u sojuz sa svetom moralnim, sa onim svetom, kom on tako svojstveno prinadleži?« Smatrajući da su »moralni zakoni i za fizičesko sohraneniye i produženije života nuždni«, on piše: »O kad bi ja tako srećan bio da na ovaj način dvostruko namerenije postignem: ne samo da učinim da ljudi zdravi i duže živeći, no i još i bolji, moralno više izobraženi postanu! Ja mogu ponesvakog uveriti, da će se jedno bez drugog badava tražiti, i da je fizičesko zdravlje s onim moralnim tako tesno i jako sdručeno, kao što je telo s dušom skopčano. Ona ističu iz jednaki izvora, ona se u jednu reku slivaju, i tako sdručena daju rezultat oblagorođene i naisoveršenije čovečie nature.«

Potom autor daje objašnjenje o tome kome je knjiga namenjena: »I još moram napomenuti, da ova knjiga nie samo za lekare, no za ceo publikum opredeljena bila, što je meni naravno dužnost naložilo, da u nekim stvarima

Makroviotika, od H. V. Hufelanda, prevedena od Jovana Stejića, izdata 1826 godine u Budimu (Biblioteka Matice srpske, Novi Sad)

Čadoljub, od Gavrila Pekarevića, izdat u Budimu 1837 godine (Biblioteka Matice srpske, Novi Sad)

prostraniji, i u nekim kraći budem, nego što bi za lekara nuždno bilo. Ja sam pri ovom delu navlastito mlade ljude za moi konac imao, jer sam uveren, da se u ovom periodu života naivše na osnovanije dugog i zdravog života dejstvovati može.«

Predgovor se završava ovim rečima: »U ostalom ja i još u napredak rado dopušćam, da je nešto drugojačije, nešto soveršenije, nešto i bolje moglo biti. Ali sam ja opet zadovoljan sa sladkim uverenjem, koje mi niko oteti ne može da ono što sam napisao, može da oće polze i koristi prineti.«

Pisac je svoju knjigu podelio u dva dela i u dve knjige, pa je tako uradio i naš prevodilac. Prvo poglavlje prve knjige je najzanimljivije, jer se u njemu izlaže opširnije istorija Makroviotike, odnosno higijene, i iznet je piščev kritički stav na osnovu ondašnjih znanja i u duhu prosvetiteljskih ideja XVIII veka. Drugi deo odnosi se na bolesti koje izazivaju otrovi, koje on deli na fizičke (galenske) i zarazne, koji izazivaju infektivna oboljenja. Za zarazne otrove kaže: »... To je prilepčivi otrov... koji se ne drugojačije, no samo u živom telu rađa, i ko taku silu ima, da on može u drugom životnom telu, kad se u njega prenese, onaj isti kvar i onu istu bolest proizvesti, koju je imalo prvo telo, ili ono ot kojeg je došlo«. Zbog toga preporučuje: »... svagda treba nabljudavati veliku čistocu. Da nam u sobi svagda čist vazduh bude... No se gdi prilepčiva bolest naide, to ja jako preporučujem ovo pravilo, da niko našte srce ne izlazi napolje« itd. Uz to se mora pomenuti da ova knjiga

sadrži i izvjesna shvatanja stare medicine. Ona je najopširnije delo ne samo iz higijene već uopšte iz cele naše medicine. S obzirom na to da je autor jedan od najčuvenijih poznavalaca medicine tog vremena, to delo je jedan od najznačajnijih spisa naše novije medicine¹⁹.

Ovaj spis preveo je na rumunski jezik Pavle Vasić, koji, po Popu, spada među ugledne lekare XIX veka u Banatu, a bio je i direktor karantina u Jašiju i Brašovi²⁰.

Drugi spis, sličan »Makroviotici«, jeste »Čadoljub«, izdat u Budimu 1836. godine. Njegov autor je Gavrilo Pekarević, doktor medicine i gradski fizik u Vršcu. Pekarević se rodio 1811. godine u Banatskom Aranđelovu kod Kikinde. Medicinu je završio u Pešti 1830. godine. Bio je intelektualac visoke kulture. Kao student, pisao je pesme koje je objavljivao u Letopisu Matice srpske. Vrlo često ga susrećemo kao pretplatnika srpskih knjiga (Pečićeve »Makroviotike« 1830, »Stihotvorenija« Lukijana Mušickog 1837, Sterijine »Pokonderene tikve« itd.). Prema Sterijinom tvrđenju, Pekarević ga je podstakao da napiše »Tvrđicu« (»Kir-Janja«), pa mu je zato i posvetio ovo delo. Pisanim »Rodoljubaca«, on je želeo, kako sam kaže, »materama prosto i razumljivo ono spriobšćiti, što njima u smotreniju negovanja ljubezne dečice njiove, znati nužno i polezno jest«. To je naša prva knjiga o negovanju dece — ima 94 stranice i sadrži uputstvo za negovanje male dece, kako bi se u prvim godinama života sačuvala od mnogobrojnih bolesti s kojima se nevina dečica onako gorko moraju boriti i velike smrtnosti. Pored ostalog, autor se u knjizi osvrće i na razne praznoverice u narodu. Ovo delo nije originalan Pekarevićev spis, već prevod nemačkog dela Hristifora Vilhelma Hufelanda, »Guter Rath an Mütter über die physische Erziehung der Kinder«, izdatog 1799. godine. Osnovni zadatak prevoda bio je da posluži »na polzu rodak«. Pekarević je sledbenik Dositejevih prosvetiteljskih ideja i zato smatra da je njegova dužnost, pored toga što je »praktičeski« lekar, da obrađivanjem problema iz higijene služi »na polzu« naroda. Svoje shvatanje lekarskog poziva izražava u svojim »Primječanjima« za uređenje srpske vršacke bolnice, gde kaže: »Najveća dužnost lekara je da čovekoljubiv bude, tj. da s ništima i ubogim bolnima tako isto kao s bogatima postupa. Ovo je venac sviju lekara dobrodetelji.«

Pored toga što je imao ove osobine, autor »Čadoljuba« je bio i lekar izvanredne stručne spreme, što se vidi iz njegovih »Primječenija« za uređenje bolnice, koja su jedini spis ovakve vrste u našoj novijoj medicini. Ako se polazi od toga da je »Čadoljub« bio spis savremene evropske medicine, i da je on u dužem periodu popunjavao vrlo veliku prazninu u higijeni odojčadi, njegova pojava se mora ocenjivati kao uspeh naše medicine. Do početka druge polovine XX veka to je bio jedini spis ove vrste u našoj medicinskoj nauci²¹.

Iz dosadašnjeg izlaganja proizilazi da bi se istorijski razvoj preventivne medicine kod Srba u periodu od XII do XIX veka mogao podeliti u dve epohe: prva bi obuhvatala period XII—XVIII, a druga XVIII—XIX vek. U prvoj epohi higijena se kao nauka kod Srba razvija pod uticajem vizantijske i salernske medicine, i ona obuhvata sve njene grane koje su u to doba negovane. U drugoj — naša higijena se razvija pod uticajem higijene nemačkih medicinskih škola, na koje je, opet, uticala nemačka racionalistička filozofija.

L I T E R A T U R A

- ¹ *Clementis Alexandrini*, Paedagogus, Wirceburgi, 1778, str. 204. — ² *Pavlović L.*, Prilog poznavanju humanitarnih ustanova u Vizantiji, Zbornik radova Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva, II, 1960, str. 50; Prilog poznavanju istorije medicine od IX—X veka u Vizantiji, Zbornik radova Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva, II, 1960, str. 58; *Bratescu G.*, Le travail et la profession dans les écrits Hippocratiques, XVII Cong. int. Hist. méd., str. 219. — ³ *Jeremić R.*, Zdravstvene prilike Srba u XVII i XVIII veku, *Srpski Arhiv*, 1949, 5—6, str. 471; *Sirku P.*, Psaltir Gavriila Traičanina, Letopis Matice srpske, 1899, 196—197, str. 36, 54; *Novaković St.*, Primeri jezika i književnosti, Beograd, 1877, str. 506; Congrès international d'Histoire de la Pharmacie, Dubrovnik, 26—31. VIII 1959, str. 19. — ⁴ *Novaković St.*, Primeri, str. 500; *Schmidt M.*, Eine Galenkontraverse des Simeon Seth, XVII Cong. int. Hist. méd., str. 491; *Marc B.*, Symeon Sett, médecin de l'empereur Michael Doucas, sa vie, son oeuvre, Bordeaux, 1939; *Sethi Simeonis*, Syntagma de alimentorum facultatibus, ed. Bernhardus Langkavel, Lipsiae, 1858; Werke des Galenos, Band V, Die Kräfte der Physis, prevod na nemački jezik od Er. Beintker E. i Kahlenberg W., Berlin, 1954. — ⁵ *Stanojević L.* i *Katić R.* Spis »Ot ognjice efemere« u Hilendarskom medicinskom kodeksu br. 517, Zbornik radova Instituta za medicinska istraživanja Srpske akademije nauka, LVI, 1957, 4, str. 83. — ⁶ *Tartolja H.*, Flos Medicinae, Medica, Zagreb, 1958. Vidi sledeća poglavlja u delu: Flos Medicinae sive scholae salernitanae de conservatione bona Valetudinae Precepta Metrica, auctore Joanne de Mediolano. Recenter interpretatione Illyrica, sive Dalmatica Ruthmice illustratus, Anno 1768, Pestni; Caput X (De modo edendi et vivendi), 23; Caput XXXVI (De proprietatibus boni vini), 12; Caput XXVIII (De piscibus), 19; Caput XXXII (De lacte... lac phthisicis sanum caprinum, postque cameli), 21; Caput XXXIX (De Prunis), 25; Caput L (De sale), 25; Caput XLIV (De cervisia et Aceto), 27; Caput LXXXVI (De temperatura, sive complexionem sanguinea), 48; Caput LXXXVII (De temperatura cholericam sive biliosam), 49; Caput DLXXXVIII (De temperatura phlegmatica seu pituitosa), 49; Caput LXXXIX (De temperatura melancholica), 50; *Katić R.*, Hilendarski medicinski kodeks, Arhiv za farmaciju (u štampi); *Lodiposto A.*, Le régime de la santé, XVII Cong. int. Hist. méd., str. 241; *Alicandri Cuijelli Cl.*, Il lavoro scientifico-antico e conclusivo Del primo libro »De dietta«, XVII Cong. int. Hist. méd., str. 261; *Vitali Dj.*, Sur la valeur actuelle de certaines règles diététiques d'Hippocrate, XVII Cong. int. Hist. méd., str. 277. — ⁷ *Giannelli C.*, Di alcune versioni rielaborazioni Serbe delle Solutiones breves questionum naturalium attribuite a Michele Psello, Studi bizantini e neoellenici, V, 1939, str. 445. — *Jagić V.*, Kozma Indikoplav po srpskom rukopisu iz 1649. godine, Spomenik, SAN, XLIV, 38, 1922, str. 1; *Corović V.*, Zbornik za istoriju Južne Srbije i susjednih oblasti, Skoplje, 1936, str. 89; *Novaković St.*, Odlomci srednjovekovne kosmografije i geografije, Starine, XVI, 1882, str. 41; *Anastos M. A.*, The Alexandrian origin of the Cristian Topographus of Cosmos, Indico-pleustes, Dumbarton Oaks Papers, III, 1946, str. 73; *Murko M.*, Geschichte der ältern Südslawischen Litteraturen, Leipzig, 1908, str. 148; *Moravcsik G.*, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türk-völker, Byzantinoturcica, I, Budapest, 1942, str. 265; *Krumbacher K.*, Geschichte der byzant. Litteratur, str. 413. — ⁸ *Safarik J.*, Zitijsje Stefana Uroša III, spisano Grigorijem Monahom, Glasnik društva srpske slovesnosti, XI, 1859, str. 57; Stare srpske biografije XV i XVII veka, str. 48—50. — ⁹ *Barišić Fr.*, Kada i gde su napisani Pseudo-Cezarijevi dijalozi, Zbornik radova Vizantološkog instituta SAN, XXI, 1, 1952, str. 29; *Dujčev Iv.*, Les témoignages de Pseudo-Cesare sur les Slaves, Slavia antiqua, IV, 1953, str. 193. — ¹⁰ *Katić R.*, Spis o zaraznim bolestima iz Hilendarskog medicinskog kodeksa br. 517, Zbornik radova Inst. za med. istraživanja SAN, LII, 2, 1956, str. 105. — ¹¹ *Skerlić J.*, Srpska književnost u XVIII veku, Beograd, 1923, str. 3—51, 122—141. — ¹² *Ostojić G.*, Zaharija Orfelin, život i rad mu, Posebna izdanja SAN, XLVI, 12, 1923, str. 9, 20, 93, 124, 160, 180, 197; *Skerlić J.*, Srpska književnost, str. 191; *Joksimović H.*, Zaharija Orfelin, Medicinski glasnik, 2, 1958, str. 80; Medicinske knjige u biblioteci Zaharija Orfelina, Zbornik neobjavljenih radova Sekcije za istoriju medicine i farmacije Srpskog lekarskog društva, 1960, str. 102; *Georgijević K.*, Dva nepoznata spisa Zaharija Orfelina, Istorijski glasnik, 1—2, 1950, str. 63. — ¹³ *Skerlić J.*, Srpska književnost, str. 322. — ¹⁴ *Subotić J.*, Neke čerte iz povjesnice serbskog književstva, Serbskij letopis, 1846, str. 104—105. — ¹⁵ *Skerlić J.*, Srpska književnost, str. 322; ¹⁶ *Petković S.*, Vićentije Rakić, Srpski Sion, 5, 1901, str. 361. — *Stanojević St.*, Narodna enciklopedija. — ¹⁷ Kalendar se čuva u arhivu Srpske akademije nauka (br. 426). Ovo uputstvo je na str. 66—67. — ¹⁸ *Stanojević V.*, Naša najstarija medicinska knjiga, Zbornik neobjavljenih radova saopštenih u Sekciji za istoriju medicine i farmacije Srpskog lekarskog društva, 1950—1960, Beograd, str. 133. — ¹⁹ *Pop Em.*, Cuvinte comemorative despre un medic Progresist Romîn: Dr Pawel Vasici, Istoria Mediciniei Studii si cretari. Bucuresti, 1957, str. 143. — ²⁰ *Tokin M.*, Sterijin prijatelj dr Gavrilo Pekarević, Rad vojvodanskih muzeja, 2, Novi Sad, 1953, str. 161—169; *Schafarik J.*, Geschichte der slawischen Sprache und Litteratur nach allen Mundarten, Budim, 1826 — vidi poglavlje: Geschichte der Sprache und Litteratur der Slawo-Serben griechischen Ritus; *Brčić J.*, Naša prevodna književnost u drugoj polovini XVIII i prvoj četvrtini XIX veka, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, V, 1932, str. 39.

MÉDECINE PRÉVENTIVE CHEZ LES SERBES JUSQU'AU XVIIIe SIÈCLE

Relja KATIC

Les premières notions sur la médecine préventive parmi les Serbes ont été acquises par l'intermédiaire des livres rituels byzantins, et les ont porté le caractère de la médecine antique. Plus tard a lieu la traduction des écrits d'Hippocrate et de Galien, qui traitent les causes des états pathophysiologiques, ainsi que les mesures à prendre pour leur suppression. En rapport avec les faits mentionnés, nous avons les copies conservées des écrits du XIVe et XVe siècle (De natura hominis). Les premiers écrits de cette catégorie dans la médecine serbe se rapportent à l'hygiène de l'alimentation. Ils sont apparus sous l'influence des écrits byzantins, ainsi que de ceux de l'école de médecine de Salerne. Des premiers, est conservée la copie de l'écrit de Siméon Seth (De alimentorum facultatibus etc), tandis que des seconds sont conservés aussi les fragments de l'œuvre « Regimen Sanitatis ». En dehors de cela, la médecine serbe du Moyen âge a eu connaissance du point de vue de Djirolamo Fracastro (apparu au XVe siècle) sur des maladies infectieuses, qui se trouve dans l'écrit « Des maladies infectieuses » du Codex de Hilandar. Dans ce Codex, qui provient du XIVe ou du début du XVe siècle, est dit que la lutte contre la peste doit être dirigée dans les deux sens: protection des sujets sains et traitement des personnes malades. La chute de l'ancien Etat serbe fait cesser le brillant développement de la médecine serbe, ainsi que de la médecine préventive en particulier. Pour ces raisons celle-ci ne commence à prendre racine de nouveau chez les Serbes qu'au XVIIIe siècle, sous l'influence de la médecine préventive allemande, qui commence à se développer dans les écoles de médecine sous l'influence de la philosophie instructive.

PREVENTIVE MEDICINE IN SERBIA BY THE 18TH CENTURY

Relja KATIC

The first data about preventive medicine reached the Serbians through the Byzantine religious writings and they bore the stamp of ancient medicine. Later on the works of Hippocrates and Galen on causes of some pathophysiological conditions and measures for their eradication were also translated. We are in possession of those writings preserved in copies from the 14th and 15th centuries (De natura hominis). The first documents from this field in Serbian medicine refer to the hygiene of nutrition. They appeared under the influence of Byzantine writings and of those belonging to the medical school of Salerno. From the first group there is a translation of the writings of Simeon Set (De alimentorum facultatibus) and from the second group there are fragments of the work entitled Regimen sanitatis. Moreover, the mediaeval Serbian medicine was acquainted with the view of Girolamo Frocastro (from the 15th century) of infectious diseases, which is found in chapters On infectious diseases of the Hilendar codex dating from the 15th century or the beginning of the 16th century. It is stated there that the control of plague should be practised in two directions, namely the prevention of plague in healthy individuals and the treatment of the infected persons themselves. The brilliant development of ancient medicine in Serbia, including preventive medicine, was checked after the fall of the mediaeval Serbian state. It was renewed only in the 18th century. Since that time it developed under the influence of German preventive medicine which was introduced in medical schools in Germany under the influence of rational philosophy.

KOMENTAR DUBROVAČKIH VIJESTI O EPIDEMIJAMA U BOSNI I HERCEGOVINI U XVII VIJEKU

Đuro ORLIC

Kao što se vidi iz mnogobrojnih arhivskih dokumenata, dubrovačka vlada je morala, radi bitnih državnih interesa, s najvećom pomnjom pratiti vrlo često pojavljivanje raznih epidemičnih bolesti u turskim balkanskim provincijama. Kad bi one izbile u dubrovačkom susjedstvu, tj. na teritoriji tadanjeg bosanskog pašaluka, prijetila je ne samo opasnost da se bolest prenese u dubrovačku zemlju nego da se zaustavi i karavanska i pomorska trgovina pošto bi mletačke, papske i napuljske vlasti dubrovačkim brodovima zatvarale svoje luke.

Bosanski pašaluk sve do pred kraj XVII vijeka, osim današnje NR Bosne i Hercegovine, obuhvatao je još i dio Boke Kotorske sa gradovima Novim (današnjim Herceg-Novim) i Risnom, njihovo zaleđe sa Korjenicima, Nikšićima, Drobnjacima i Pljevljima, sjedištem hercegovačkog sandžak-bega. Ovom je pašaluku pripadao Slavonski i Lički, a do kandijskog rata i Kliski Sandžak s Makarskom.

Pažljivom medicinskom analizom može se donekle odrediti vrsta i karakter spominjanih epidemija, kao i njihov tok, način prenosa, posljedice i antiepidemične mjere, koje su u nekim slučajevima preduzimate. To je svrha ovog rada.

I EPIDEMIOLOŠKA DOKUMENTACIJA

Prema ispitanoj dubrovačkoj državnoj prepisci, pojavljivale su se epidemije u evropskoj Turskoj u navratima u toku više od 50 godina u XVII vijeku. One se u oblastima bosanskog pašaluka spominju u prvoj polovini XVII vijeka, godine 1613, 1615, 1617, 1619, 1623, 1625, 1628, 1634, 1637, 1638, 1643, 1648, a u drugoj polovini, godine 1654, 1657, 1659, 1660, 1667, 1668, 1670, 1671, 1676, 1677, 1686. i 1690. Ovi dubrovački arhivski podaci bili su nepoznati i našim i stranim istoričarima. Najbolji poznavalac zdravstvenih prilika naše prošlosti dr Risto Jeremić, držeći se starih srpskih zapisa Luke Ibrašinića, Batinića i Selima, nabroja jednom prilikom epidemije iz 1643, 1658, 1672, 1686, 1688. i 1690, a kasnije samo one iz 1672, 1686. i 1690. godine, pozivajući se, opet, na Ibrašinića¹. Italijanski istoričar kuge Frari opisao je u svom djelu 70 epidemija u oblastima i gradovima Evrope, među kojima se spominje samo carigradska kuga iz 1661. i kandijska iz 1664. godine, te bosansko-hercegovačka epidemija iz 1678. i 1690. godine u vezi s opsežnim opisom dalmatinskih epidemija istih godina.²

Turski istoričar Zinkeisen navodi u svom djelu jedino strašnu kugu u Carigradu iz 1625. godine³, a istoričar Hamer četiri velike epidemije — u Carigradu, Drinopolju i Kairu.⁴ Noviji istoričar Turske carevine, Nikola Jorga, ne govori ni o jednoj epidemiji u svojoj knjizi⁵.